

УДК 369.542

Теслюк С.А.

аспірант кафедри фінансів та кредиту
Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки

ІСТОРИКО-ФІНАНСОВІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

У статті узагальнено історико-фінансовий досвід виникнення, становлення та розвитку пенсійного забезпечення в Україні та світі від рабовласницького періоду і до сучасності. Розглянуто розвиток системи пенсійного забезпечення таких країн, як Німеччина та США. Особливу увагу приділено проведенню пенсійної реформи в період незалежності України.

Ключові слова: пенсія, пенсійний вік, пенсійне забезпечення, пенсійна система, реформування.

Теслюк С.А. ИСТОРИКО-ФИНАНСОВЫЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ПЕНСИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

В статье обобщен историко-финансовый опыт возникновения, становления и развития пенсионного обеспечения в Украине и мире от рабовладельческого периода и до современности. Рассмотрено развитие системы пенсионного обеспечения таких стран, как Германия и США. Особое внимание уделено проведению пенсионной реформы в период независимости Украины.

Ключевые слова: пенсия, пенсионный возраст, пенсионное обеспечение, пенсионная система, реформирование.

Tesliuk S.A. HISTORICAL-FINANCIAL ASPECTS OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF PENSION PROVIDING

The article summarizes the historical-financial experience of emergence, formation and development of pension providing in Ukraine and in the world from slavery till modernity. It was observed the development of pension providing system in such countries as Germany and the USA. Special attention was paid to conduction of pension reform in period of Ukraine's independence.

Keywords: pension, retirement age, pension providing, pension system, reformation.

Постановка проблеми. Одне з визначальних місць у житті держави та суспільства завжди займало пенсійне забезпечення. Зародження пенсійного забезпечення має глибоке історичне коріння. Протягом періоду розвитку інститут пенсійного забезпечення змінювався за формою та змістом. Це зумовлено змінами в політико-правових та соціально-економічних відносинах в суспільстві. На сучасному етапі розвитку нашої держави зміна системи пенсійного забезпечення відбувається в рамках проведення пенсійної реформи, в ході якої змінюються принципи пенсійного забезпечення, його форми та види, а також функції органів, які здійснюють управління системою.

Реформування сучасної пенсійної системи України потребує дослідження історичного процесу формування та розвитку пенсійного забезпечення. Це дозволить виявити основні тенденції та закономірності цього розвитку, а також допоможе пошуку відповідей на актуальні питання сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням становлення та розвитку системи пенсійного забезпечення в українській економічній літературі присвячені роботи таких вчених, як В.М. Андреев, М.Д. Бойко, Н.Б. Болотіна [2; 3], Т.З. Герасимов, О.В. Мелешко, Б.О. Надточій, С.М. Прилипко, С.М. Сивак, Н.М. Хуторян, М.М. Шумило та ін. Зокрема А. В. Скоробагатком [4] досліджено становлення пенсійного забезпечення на українських землях в умовах феодального суспільства, О.І. Надієчко [7] у своїх роботах приділила увагу розвитку системи пенсійного забезпечення в дореволюційний період, а в роботах В. Г. Шарпаного [8] висвітлено систему пенсійного забезпечення в УСРР. Та, незважаючи на це, дослідженням зародження та розвитку системи пенсійного забезпечення не приділено достатньої уваги.

Мета статті. Дослідження вітчизняного та світового досвіду формування систем пенсійного забезпечення, що дасть змогу встановити тенденції цього процесу для визначення подальших напрямів реформування пенсійної системи України.

Виклад основного матеріалу. Вже на ранніх стадіях розвитку суспільства спостерігаються перші ознаки

соціального захисту. За рабовласницького ладу населення поділялося на рабів та вільних громадян. При цьому для перших не передбачалась допомога в старості чи при каліцтві та хворобі, оскільки вони вважалися засобами виробництва; для других – розмір такої допомоги визначався відповідно до їх майнового стану. Зокрема, у Стародавній Греції та Римі були запроваджені такі форми забезпечення ветеранів військової служби, як пенсія та земельні наділи, а для бідних застосовувалося благодійництво (безоплатне роздавання хліба, продуктів, утримання громадських лазень тощо) [1]. Саме за часів Юлія Цезаря було запроваджено систему військових пенсій за вірну службу для очільників Римської імперії. Ці виплати були правом привілеєю, які носили нестійкий характер і не були обов'язком держави. Безумовного права на отримання пенсій зазначені категорії також не мали, зміна імператора часто була причиною їх відміни.

Призначення пенсійних виплат у феодальну добу зазвичай залежало від волі правителя. Представникам панівних класів як винагорода за заслуги перед монархом призначалися державні пенсії [2]. Державними пенсіонерами були принци, єпископи, маршали. Не закон, а милість монарха визначала право на пенсії та її розмір.

У середньовічній Англії високопоставленим аристократам уряд виплачував пенсії за особливим списком (Pension List). Крім того виплачувалися довічні пенсії із спадкових доходів, які поступали в пряме розпорядження англійських королів. Численні пенсії, призначені англійськими королями, виплачувалися віками, переходячи у спадок до дітей, онуків або інших осіб. Пенсії також часто призначалися королям інших держав та членів англійського парламенту для їх підкупу. Така практика була характерна не лише для Англії, але і для німецьких князівств [4].

У феодальній Франції певному колу вельмож пенсії також виплачувалися із державної казни. Вони були предметом жорсткої боротьби між дворянами і третім станом. Перед Французькою буржуазною революцією на виплату пенсій витрачалася 1/10 частина державних доходів.

В роки правління Наполеона призначення пенсії знову залежало від милості монарха. Наполеон був надзвичайно щедрий до своїх найближчих військових і цивільних службовців. Високі пенсії отримували також міністри та офіцери. Такий підхід у пенсійному забезпеченні тривав до 1831 р. [4].

Становленню державного соціального забезпечення передувало приватне, або добровільне, страхування.

Зокрема, однією із найстаріших є пенсійна система Франції. Ще у 1681 р. за відомого міністра фінансів Франції Ж.-Б. Кольбера було введено режим пенсійного забезпечення для моряків, у 1790 р. – для державних службовців, у 1831 р. – для військових. Протягом XIX ст. були введені пенсійні режими для зайнятих у місцевих органах влади, банківських службовців, залізничників.

Історія пенсійного забезпечення в Італії налічує майже два століття. Перші пенсійні фонди зародились у кредитно-банківській сфері. Є свідчення, що вже у 1779 р. банк «Монте дей Паски де Сієна» виплачував своїм службовцям пенсії по старості. Протягом XIX ст. всі банки, кредитні та ощадні каси утворили для своїх службовців спеціальні пенсійні фонди [2].

Перша система обов'язкового пенсійного забезпечення була введена канцлером Отто фон Бісмарком в Німеччині з 1883 р. для непрацездатних у випадку хвороби, з 1894 р. – для непрацездатних у випадку каліцтва, з 1889 р. була створена перша система пенсій за віком для зайнятих у приватному секторі. Соціальне страхування базувалося на внесках робітників і роботодавців та носило обов'язковий характер. На першому етапі існування обов'язкового пенсійного страхування право на отримання державної пенсії було надано застрахованим особам з річним доходом 2000 рейсмарок в рік у випадку тривалої втрати працездатності або при досягненні 70-річного віку (при середній тривалості життя у 42 роки). При цьому був відсутній розподіл застрахованих осіб за статевою ознакою та видами діяльності [1].

Бісмарківське страхування відіграло велике значення не тільки для Німеччини, а й для інших країн, які згодом наслідували цей приклад і впровадили цей вид страхування.

Одним із типових прикладів становлення системи пенсійного забезпечення є федеральна система соціального страхування США. Розвиток пенсійного забезпечення в США відбувався еволюційно, через етапи впровадження на галузевому рівні, рівні штатів, загальнодержавному (федеральному) рівні, проведенням експериментів у приватному секторі з впровадженням накопичувальних схем. Хронологія відносить перші пенсії у США до 1789 р., вони призначалися Федеральним урядом для ветеранів-інвалідів Громадянської війни. У 1857 р. засновано перший муніципальний пенсійний фонд для страхування інвалідності і життя працівників нью-йоркської поліції. У 1875 р. компанія American Express заснує перший в США приватний пенсійний фонд. У 1898 р. в штаті Огайо ухвалено перший в історії закон про пенсійне забезпечення сліпих. У 1934 р. в США запроваджено пенсійне забезпечення для працівників залізниць [5].

В 1891 р. Данія, а згодом Нова Зеландія (1898 р.) ввели пенсійну систему, зорієнтовану на допомогу бідним. На відміну від Німеччини, де розмір майбутніх пенсійних виплат чітко залежав від страхових внесків, датська пенсійна система була направлена на виплату рівних пенсій за принципом достатності, що фінансувалися за рахунок загальних доходів. Ця модель була впроваджена у країнах Північної Європи

та в англосаксонських країнах (окрім США). Зокрема, її принципи були використані лордом Бевериджем, який в 1940 р. займав пост міністра праці у Великобританії та запропонував комплекс дій для боротьби з бідністю. Таким чином, сформувалися дві моделі пенсійного забезпечення: Бевериджська та Бісмарківська.

Поступово істотні розбіжності між пенсійними системами було залагоджено шляхом введення відмінних елементів однієї системи до іншої. Так, в країнах з ознакою німецької моделі було впроваджено розміри мінімально гарантованої пенсії на рівні прожиткового мінімуму, а в країнах з англійською моделлю відбулася диференціація пенсій в залежності від доходів у період трудової діяльності та зниження віку виходу на пенсію (до 62 років) [1].

Протягом ста років розподільча система зарекомендувала себе як достатньо ефективна. Основою її надійності слугувало переважання чисельності населення, що сплачувало внески до соціальних фондів, над чисельністю осіб, що отримували ті чи інші види матеріального забезпечення.

Криза пенсійних систем, що виникла у сучасних умовах – це проблема зміни демографічної ситуації: на фоні збільшення тривалості життя зростає частка пенсіонерів, що припадає на одного працюючого. В межах розподільчої моделі пенсійної системи вирішити проблему забезпечення людей похилого віку достатнім рівнем життя можна лише такими методами: шляхом збільшення пенсійного віку, шляхом збільшення розмірів внесків від застрахованих осіб; шляхом індексації пенсій. Жоден з методів не є прийнятним з економічної точки зору та ефективним – з соціальної. Це обумовило необхідність часткового покладання функцій пенсійного забезпечення на самого працюючого та його роботодавця. В основі сучасних соціальних систем майже усіх країн полягає трирівнева система:

1. Державне соціальне і пенсійне забезпечення.
2. Корпоративні соціальні і пенсійні програми.
3. Приватне страхування життя та пенсій [1].

На українських землях в давньоруських літописах збереглися дані про відшкодування збитків завданих життю людини, які датовано X–IX ст. У збірнику законів Ярослава Мудрого «Руська правда» існувала певна соціальна програма. Такі виплати були протипом виплат по втраті годувальника в Україні.

Як бачимо, підвалини пенсійного забезпечення було закладено ще за часів Київської Русі. Але хронологічні межі безпосередньо пенсійного забезпечення в Україні визначаються XVI–XVII ст., коли внаслідок соціальних, політичних та ідеологічних причин починається процес його становлення.

Усередині XVII ст. більша частина українських земель увійшла до складу Російської імперії. Військові та чиновники в Російській державі користувалися різними формами соціальної підтримки з боку влади. У нормативних актах феодальної доби, а зокрема Судебнику 1589 р., визначалося майнове становище бездітних вдів. Вказувалося, що бездітна вдова, яка втратила чоловіка, мала право на повернення їй приданого, а також їй виплачувалося так зване «політне» по дві гривні на рік [4]. У Соборному Уложенні 1649 р. вказується про інститут «прожитку» – виділення частини маєтку після смерті господаря на утримання вдови, батьків та дітей та право дворян на отримання маєтку у випадку відставки від служби в разі старості чи каліцтва. Служилі люди після завершення служби отримували, за відсутності землі та родичів, з казни грошове, а частіше – хлібне жалування.

Вагомим кроком подальшого становлення пенсійного забезпечення став указ Олексія Михайловича (1663 р.). Відповідно до цього акту, дворянам і боярським дітям дарувалися земельні маєтки: за тяжкі поранення – 50 десятин і за легкі – 25 десятин [4].

За часів правління Петра I регулювання пенсійного забезпечення було значно вдосконалено. Воно виражалось в наданні окремим відставним державним службовцям або членам їх сімей певної частини одержуваного ними на службі утримання. Але законодавчих норм із цього приводу не існувало – усе залежало від царської милості.

Перші нормативні положення про пенсійне забезпечення з'явилися в Морському статуті для військових чинів (1720 р.), Положенні про забезпечення військовослужбовців сухопутних військ (1758 р.). З 1765 р. пенсійне забезпечення розповсюдилося і на цивільних урядовців, що залишали службу за вислугою років, було започатковано складання спеціальних пенсійних капіталів, з яких на виплату пенсій відраховували тільки відсотки. Із цього часу можна вести відлік формування пенсійних накопичень і прибуткового розміщення пенсійних вкладів. 1827 р. був запроваджений Загальний статут про пенсії та одноразові допомоги чиновникам і членам їх сімей, а також статуту про пенсії по гірському та інших відомствах [6]. Таким чином, отримання пенсії як милість змінилося правом на пенсійне забезпечення.

Після смерті Петра I його систему соціального забезпечення підняла на новий щабель Катерина II, встановивши державну систему опіки над непрацездатними, що залишилися без годувальника. За імператора Олександра I були видані правові акти, і з 21 травня 1803 р. започатковано регулярну виплату пенсій. Найбільш значимим нормативним актом, який врегулював пенсійне забезпечення, став «Статут про пенсії і одноразові допомоги», затверджений указом імператора Миколи I у 1827 р. З вказаної дати пенсії стали головним видом соціального забезпечення державних службовців та їх сімей [4]. Розмір пенсії був досить скромним та диференціювався залежно від строків служби. Мінімальний розмір пенсії статут не встановлювався, крім того, до нього неодноразово вносилися зміни та доповнення.

Новий етап еволюції пенсійного забезпечення Російської імперії розпочався у другій половині XIX ст. Для того щоб зменшити тягар для казни, держава вводить порядок відрахування певного відсотка від платні чиновника до пенсійного казначейського фонду. Це означало, що з'являється новий елемент пенсійного забезпечення – страховий. В той же період для державних чиновників створюються емеритальні каси як джерела додаткового заохочення. У фінансовому відношенні каси базувалися на внесках чиновників зі своєї платні (6–8%) на особові рахунки та недоторканому капіталі, що виділявся казною і розміщувався в цінні папери.

Після 1859 р. чиновник міг одержувати дві пенсії: основну – з казначейства та додаткову – з емеритальної каси. Варто зазначити, що державна пенсія полковника наприкінці XIX ст. становила 575 крб. на рік, а пенсія з пенсійної каси, до якої він щомісяця впродовж 35 років перераховував 6% від платні, – 863 крб. [6].

На території Західної України, яка в той час знаходилася під владою Австрійської імперії, перші закони для захисту робітників були застосовані у 1854 р., але тільки в гірничій промисловості. Окремі закони передбачали заходи для захисту жінок і дітей. Сільське населення й сільські робітники ніяким страхуванням не користувалися.

Варто зазначити про значну поширеність кас в Україні наприкінці XIX ст. У 1861 р. у Галичині та на Буковині розпочало свою діяльність Краківське товариство взаємного страхування «Флоріанка». З 1870 р. на території Полтавської, Чернігівської, Харківської, Катеринославської, Таврійської губерній почали діяти пенсійні каси вчителів. У Львові існував Пенсійний фонд працівників міських електричних заводів. Пенсія після 10 років належності до фонду становила 40% від рівня оплати праці, а після 35 років членства досягала максимуму службових виплат [7].

Внаслідок різкого погіршення економічного стану України протягом Першої світової війни та Громадянської війни 1918–1920 рр. наявну систему пенсійного забезпечення з приходом до влади більшовиків було ліквідовано.

У радянський період історія пенсійного забезпечення знову зазнає змін. Пенсійні каси було ліквідовано, та сформувалися нові пріоритети пенсійного забезпечення – це забезпечення трудящих, що втратили працездатність, перш за все інваліди війни та праці. За основу пенсійного забезпечення взяли соціальне походження і майновий стан, заслуги перед революцією, політичну діяльність та посади партійно-радянської номенклатури. Стаж, освіта, кваліфікація, а також вікові і соціально-професійні ознаки прохачів не брали до уваги, крім тих, хто не мав права на «радянську пенсію» (священники, колишні поліцейські чиновники, тюремні охоронці тощо). Пенсії, її розміри та види виконували функцію соціальної допомоги для різних категорій (інвалідів, червоноармійців та їхніх родин, учених), які не мали інших засобів існування. Радянська держава спробувала відразу взяти на себе весь тягар витрат на соціальне та пенсійне забезпечення. Але з кінця 1921 р. через важке фінансове становище вимушена перейти до соціального страхування за допомогою тарифікації внесків від заробітків працюючого населення.

За 1921–1929 рр. кількість пенсіонерів в УСРР зменшилася у 2,5 рази, а станом на середину 20-х років – у п'ять разів. Реалізація пенсійного забезпечення у голодні 1921–1922 рр., особливо на півдні, відбувалася дуже мляво і незадовільно. Розміри пенсій, особливості їх призначення та форми отримання були випрацювані головним чином протягом 20-х років, тому що у 1919–1920 рр. частіше надавали разові допомоги у вигляді продпайків. Загалом пересічні пенсії були мізерними, навіть символічними, якщо брати до уваги ціни на продовольчі та промислові товари. У 1923 р. пенсія інваліда війни становила 5 крб. 7 коп., родини червоноармійців та сім'ї загиблих військовослужбовців отримували 3 крб. 40 коп., а сім'ї загиблих комуністів – 17 крб. 42 коп. [8].

На початку XX ст. у багатьох країнах Європи вже було запроваджено соціальне страхування за старістю. В СРСР таке страхування до 1929 р. не входило до сфери соціального страхування. У Постанові ЦВК і РНК СРСР від 15 травня 1929 р. «Про забезпечення в порядку соціального страхування на випадок старості» було сформульовано принципи пенсійного забезпечення за віком, визначено вікові межі, що дають право на пенсію за віком: 60 років – для чоловіків, 55 – для жінок. А наприкінці 1930-х років було введено новий принцип пенсійного забезпечення за віком – збільшення розміру пенсій залежно від безперервного стажу роботи на одному підприємстві [6].

У 1937 р. радянська держава, досягнувши певних успіхів в економічному розвитку, повернулася до цен-

тралізованого бюджетного фінансування пенсійного забезпечення, відмінивши принцип страхування працюючого населення. До початку 50-х років ХХ ст. переважна більшість економічно активного населення України була виключена з державної пенсійної системи. У 1960 р. в Україні лише 844 тис. (19,2%) пенсіонерів із 4,4 млн. одержували пенсії по старості [5].

Новим і важливим кроком у створенні загальнодержавної системи пенсійного забезпечення в Радянському Союзі став прийнятий Верховною Радою у 1956 р. Закон СРСР «Про державні пенсії», завдяки якому було значно спрощене пенсійне законодавство. Закон значно розширив коло суб'єктів, яким призначалася пенсія, і підвищив рівень пенсійного забезпечення. Одночасно законом були скасовані так звані «підвищені» пенсії. Крім того, були спрощені умови для отримання права на пенсію.

Закон чітко закріплював умови призначення пенсії. Так, зокрема, пенсії по старості чоловікам призначалися після досягнення ними 60 років та за стажу роботи, який не повинен був бути меншим за 25 років, а пенсії по старості жінкам призначалися при наявності не менше ніж 20-річного стажу та при досягненні ними 55 років. Ці умови свідчать про закріплення в нормах закону диференціації у пенсійному забезпеченні за статевою ознакою. Вперше були введені пенсії при неповному стажі. Але дія закону не поширювалася на селян, які працювали у колгоспах [6]. І лише з 1964 р. введено державну систему матеріального забезпечення колгоспників. З цього часу пенсійна система стала універсальною і охоплювала все населення країни. Остаточо відмінності пенсійного забезпечення між колгоспниками та робітниками були ліквідовані лише у жовтні 1989 р.

Новий етап розвитку інституту пенсійного забезпечення розпочався з набуттям Україною незалежності і відбувався на базі системи, що існувала в радянський період. Правовою основою пенсійної системи став Закон України «Про пенсійне забезпечення» прийнятий у грудні 1991 р. Для виконання програм пенсійного забезпечення 28 січня 1992 р. створюється Пенсійний фонд України. Цей фонд як спеціальний фінансовий інститут зародився в надрах планової економіки, тому основні недоліки, притаманні їй, були автоматично перенесені на його функціонування. За 12 років незалежності України (1991–2003 рр.) була сформована всеохоплююча розподільча система державного пенсійного забезпечення, через яку розподілялося до 10% ВВП (у 2003 р.). В основу цієї системи було закладено принцип соціального страхування, але він реалізувався незначною мірою, і, по суті, система носила адміністративно-розподільчий характер.

Верховною Радою України 9 липня 2003 р. були прийняті закони «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [9] та «Про недержавне пенсійне забезпечення». Зі зазначеними законами, що

набрали чинності з 1 січня 2004 р., в Україні розпочалася повномасштабна пенсійна реформа, запровадження трірівневої пенсійної системи: солідарної системи, обов'язкової накопичувальної системи та системи недержавного пенсійного забезпечення.

Трирівнева пенсійна система дозволить розподілити між трьома її складовими ризики, пов'язані із змінами в демографічній ситуації (до чого більш чутлива солідарна система) та з коливаннями в економіці і на ринку капіталів (що більше відчувається у накопичувальній системі). Такий розподіл ризиків дозволить зробити пенсійну систему більш фінансово збалансованою та стійкою, що застрахує працівників від зниження загального рівня доходів після виходу на пенсію і є принципово важливим та вигідним для них.

Висновки. Незважаючи на те що пенсійне забезпечення існує вже сотні років, не можна стверджувати, що воно сформувалося остаточно. Дослідження вітчизняного та світового досвіду формування систем пенсійного забезпечення доводить, що ця система є динамічною та потребує постійного вдосконалення залежно від впливу різних макро- та мікрочинників.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Мелешко О.В. Історіографія виникнення сучасної системи пенсійного забезпечення як виду соціального захисту населення / О. В. Мелешко // Вісник СНАУ. Серія «Економіка та менеджмент». – 2008. – Вип. 12/1(33). – С. 115–120.
2. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвитку в Україні / Н.Б. Болотіна. – К. : Знання, 2005. – С. 60.
3. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту України: [навч. посіб.] / Н.Б. Болотіна. – К. : Знання, 2005. – С. 615.
4. Скоробагатко А.В. Становлення пенсійного забезпечення на землях України в умовах феодального суспільства / А.В. Скоробагатко // Вісник Одеського національного університету. Серія «Правознавство». – 2010. – Вип. 22. – Т. 15. – С. 95–102.
5. Зайчук Б.О. Загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / [Б.О. Зайчук, О.Б. Зарудний, С.Б. Березіна, В.Т. Александров, С.М. Недбаєва]. – К. : АВТ, 2005. – 244 с.
6. Якимова Л.П. Еволюція пенсійної системи України / Л.П. Якимова // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону: наук. зб. – Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т, 2010. – Вип. 6. – Т. 2. – С. 37–46.
7. Надієнко О.І. Історико-правовий досвід пенсійного забезпечення в Україні (дореволюційний період) / О.І. Надієнко // Вісник Запорізького юридичного інституту ДДУВС. – 2009. – № 2. – С. 56–66.
8. Шарпаций В.Г. Становлення системи пенсійного забезпечення в УСРР (1919–1929 рр.) / В.Г. Шарпаций // Історія України. Шкільний світ. – 2012. – № 45/46. – С. 3–7.
9. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 09.07.2003 р. № 1058-IV, зі змінами та доповненнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
10. Артюх Т.М. Страхування життя і його розвиток в Україні / Т.М. Артюх // Фінанси України. – 2000. – № 9.
11. Толуб'як В. Теоретико-організаційні основи реформування пенсійної системи України / В. Толуб'як // Вісник НАДУ. – 2009. – № 3. – С. 240–248.